

FƏLSƏFƏ VƏ BİLİK: DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFININ HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏSİ KİMİ

Şölat ZEYNALOV,

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Davamlı İnkişafın

Fəlsəfəsi şöbəsinin böyük elmi işçisi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

sholet@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *fəlsəfə, elm, din, insan, dialoq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *философия, наука, религия, человек, диалог.*

KEY WORDS: *philosophy, science, religion, human, dialogue.*

Bəşəriyyət paradoksal bir inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. K. Yaspersin təbirincə desək, biz elə bir epoxaya qədəm qoymuşuq ki, dünya “qarşısızalmaz fəlakətə doğru gedir”, buna görə “yer də ayaqlarımızın altından qaçır”: Mövcud paradıqmalar günümüzün suallarına cavab verə bilmir, ziddiyyətlər həyatın bütün sferalarında hökmranlıq edir; ifrat maraqlar, nihilizm, fərdiyyətçilik, sərvət uğrunda savaqlar, inam və iman adına çıxış etdirilən spekulativ dindarlıq, ultramillətçilik, ksenofobiya və s. seriya problemlər insanı insanla, sivilizasiyanı başqa sivilizasiya ilə, din və mədəniyyəti digərləri ilə toqquşmaya təhrik edir. Yer üzündə insanların sayı artır, təbii resurslar isə əksinə, tükənməyə doğru gedərək bütün sferalarda katastrofizmi daha da sürətləndirir. Bu kimi məsələləri XX əsrin fikir dahiləri yaxşı hiss etmiş və həyəcan təbili çalmışlar. Roma Klubu da prosesin məntiqini anlamış və dünya miqyasında həyəcan qaldırmışdır. Roma Klubunun rəhbərləri hələ ötən əsrdə haray çəkmişdilər ki, “bəşəriyyət yol ayrıcındadır”. Klubun prezidenti A. Peççei “Bəşəri keyfiyyətlər” kitabında məsələni kəskin və qəti qoyurdu: epoxa elə qorxunc istiqamət almışdır ki, indiyədək onun məhvərini müsbətə doğru dəyişə biləcək heç bir tədbir bu məqsəd də koordinal dəyişikliyə nail ola bilməmişdir. Biz insanları inandırmalıyıq ki, ya “dəyişilməli, ya da qeyb olmalı” [1, s. 211], üçüncü yol mövcud deyildir. Burada söhbət insanların intellektual varlığında elə dəyişiklik edilməsindən gedir ki, bu hesaba onların şüuru, dünyaduyumu, dünyaya və özünə münasibəti, başqa sözlə, onların sözlənin həqiqi mənasında fəlsəfəsi dəyişilməlidir. Ancaq bir şeyi nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, sadəcə, hansısa anlamda, mexaniki olaraq, problemin həlli istiqamətinə cəhd kimi, yalnız fəlsəfənin dəyişilməsini, əlahiddə şəkildə qoymaq olmaz, söhbət ən yüksək anlamda – insanların qidalandıqları ab-havanı, mənəvi-siyasi atmosferi günün tələbləri səviyyəsinə gətirməkdən, onu sağlam əsaslarla zamanın həyati əhəmiyyətli çağırışına çevirməkdən getməlidir. Bu prosesdə din də, elm də, təbliğat-təşviqat vasitələri və KİV-də mümkün olanı etməlidir ki, insanı

yeniləşməkdə, qloballaşmaqda olan dünyanın məntiqinə öyrəşdirmək mümkün olsun. Əlbəttə, bütün prosesin hərəkətverici qüvvəsi kimi insanların bu ulu elmə – fəlsəfəyə münasibətinin dəyişməsi aparıcılıq təşkil etməlidir. Düzdür, bu uzun yoldur, amma onun çətinliyi və ziqzaqlı olması da ondan imtinaya qətiyyənlə səbəb ola bilməz, əks təqdirdə, K.Yaspersin yazdığı kimi, “fəlakət qarşısı alınmazdır”. Yaxud insanlığın total məhvi yalnız zaman məsələsidir!!!

Problemin qoyuluşundan çıxış edərək bildirək ki, fəlsəfə və din, fəlsəfə və həyat, insanların xoşbəxtliyi və firavanlığı Yer üzündə əbədi sülh və əmin-amanlıq məsələsi sivilizasiya tarixinin bütün mərhələlərində aktual olmuşdur, indi də belədir. Tarixən bəşəriyyətin sonda “ölüm və qalım” məsələsində mövcudluq və inkişaf naminə bu problemə sığınmaqdan başqa çarəsi olmamışdır. Bunu tarixin praktikasına təkzib olunmaz surətdə sübut edir. Obrazlı desək, bu sual tarixin və sivilizasiyanın özü qədər qədimdir. Bu elə bir sualdır ki, daim istənilən formasiyada, istənilən ictimai-siyasi quruluşda aktual olmuş, fəlsəfi cərəyanların, filosofların, siyasi xadimlərin, elm və dövlət adamlarının, həm gündəlik həyatlarında, həm də nəzəri məsələlərində bu və ya digər şəkildə özünü göstərmişdir. Müasirlik kimi keşməkeşli epoxada bu problem özünü daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Lakin etiraf olunmalıdır ki, bu problemin genezisində fəlsəfə və din qədər dinamik xarakterli ikinci bir problemi təsəvvür etmək də mümkün deyildir. Məsələn, F.Engels qeyd edirdi ki, fəlsəfə, ümumiyyətlə, orta əsrlərdə bu kimi əsas suallarla çıxış etmişdir: dünya Tanrı tərəfindən yaradılıb, yoxsa o əsrlərin mövcudluğundakı prosesdən yaranıb? [2, s. 5] Daha sonra filosof yazırdı ki, əslində, tarixən “fəlsəfənin əsas məsələsi təkcə orta əsrlərdən deyil, antik dövrlərdən zəmanəmizə qədər bu və ya digər dərəcədə dini problematika ilə əlaqədar olmuşdur” və hazırda da əksər məqamlarda belə də qalmaqdadır [2, 5]. Qeyd edək ki, hətta fəlsəfə meydana çıxana qədər də tarixi qaynaqlarda din barədə suallar bu və ya digər şəkildə - rəvayətlərdə, yazılı abidələrdə, müqəddəs mətnlərdə və s. - həmişə olmuşdur. Bu mətnlərdə icma vəziyyətində yaşayan insanlar müxtəlif kateqoriyalar kimi tövsiyə edilsə də, onların heç birində müasirlik qədər tam ideya və ideologiyalaşmış siyasi xarakterli motivasiyalar – insanları bir-birinə qarşı münaqişələrə, müharibələrə cəlb etmək, qarşı-qarşıya qoymaq kimi antibəşəri, antihumanist – insan əleyhinə və s. çağırışlar olmamışdır. Lakin tarixin bizə qədər olmuş, yaşanmış mümkün perspektivləri, onun baş tutmuş dinamikası, yeni şərtləri tarixi çağırış kimi aktualıq kəsb etdiyi zamandan, din və fəlsəfənin yollarında ən sərt şəkildə haçalanmanın ortaya çıxması da inkaredilməzdir. Zira alman filosofu K.Yaspers hər iki fenomenə - həm fəlsəfə, həm də din fenomeninə orijinal yanaşmanın tərəfdarı idi. Ona görə də bu kimi problemdən bəhs etmək müasirlik üçün vacib işdir. Qərbdə bilik, fəlsəfə və din münasibətlərindən bəhs edən ən müxtəlif təmayüldən çıxış etdirilərək təfsir olunan bu kimi, oxşar xarakterli problem barədə tədqiqatlar mövcuddur və hazırda da davam etdirilməkdədir. Lakin F.Nitsşedən sonra dinə münasibət sanki kəskin dəyişmiş və onun yerini, daha çox, bilik, epistemoloji istiqamət tutmuşdur. Ünsiyyət, kommunikasiya, dil və metafizika kimi problemlərlə məşğul olan filosoflar sonralar yenidən din probleminə qayıtmağı vacib hesab

etdilər. Çünki mövcud sivilisasiyanın inkişafından söhbət gedərkən onun inkişafı və gələcəyi bu problemdən kənarında təsəvvür oluna bilməz. Bu tədqiqatlar içərisində həm obyektivlik, həm də orijinallıq baxımından alman filosofu K.Yaspersin din fəlsəfəsi xüsusilə fərqlənməkdədir.

K.Yaspersin ekzistensial görüşləri, istər onun ünsiyyət fəlsəfəsi, istər din fəlsəfəsi, istərsə də tarix barədə irəli sürdüyü nəzəriyyə (zaman oxu) daim araşdırılmağa layiq olan aktual mövzudur. Bizim böyük filosofun din fəlsəfəsinə müraciət etməyimiz təsadüfi deyildir. Güman edirik ki, onun ideyalarından öz nəzəri fikrimizdə istifadə edə bilərik. Lakin Yaspersin din fəlsəfəsi mövzusu çox genişdir, ətraflı araşdırılmağa layiq fundamental mövzudur. Ona görə də tədqiqatda mövzu ilə əlaqədar ilk dəfə ümumi xarakterli məsələləri qısa şəkildə nəzərdən keçirməyə məcburuq.

Fəlsəfə tarixini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, “fəlsəfə və din min illər boyu ya ittifaqdadır, ya da ədavətdə bir-birinə qarşı dururlar” [3, s. 636]. Tarixi proses nəticəsində din və fəlsəfə kəskin şəkildə bir-birindən ayrılmağa başladı; əslində, bu tarixi haçalanma idraki, elmi və s. ən müxtəlif axtarışlara rəvac verən bir prosesin başlanğıcı idi. Lakin K.Yaspersin qeyd etdiyi kimi, “ayrılıqdan sonra din fəlsəfə üçün dərk edə bilmədiyi böyük sirrə çevirilir” [3, s. 636]. Bütün bunlar isə həqiqətdə yeni hadisə idi; tarix şəraitin həm ontoloji, həm də ki, praktiki variasiyasına adekvat olaraq yeni situasiyanı, yeni mübarizəni şərtləndirirdi. Ancaq biz istəsək də, istəməsək də, tarixin, fəlsəfə tarixinin, daha dəqiq ifadə etsək, fəlsəfənin məqsəd və təyinatından asılı olmayaraq, əsl həqiqətdə “fəlsəfə üçün bu mübarizə yalnız tək cə mənəvi vasitələrlə həqiqət uğrunda mübarizə kimi mümkündür” və belə də qalmaqdadır [3, s. 636]. Həqiqətdən də, fəlsəfə tarixini nəzərdən keçirərkən görürük ki, fəlsəfi inamın predmet olmağa qabil olmayan suallar fəlsəfə tarixində ya olmamışdır, ya da olsa belə onlar ya dində, ya da ki, miflərdə mövcudluqlarını gizlətmişlər. Bu səbəbdən biz də belə bir fikrin tərəfdarıyıq ki, “fəlsəfə o zaman müasir və aktual olur ki, öz mühakimələrini yoxlayır” [5, s. 62], yaxud irəli sürülmüş mühakiməni fəlsəfi inamın predmetinə çevirərkən nə mifdə, nə də ki, etiqadi prinsiplərdə olduğu kimi, yoxlanılmada sirrə çevirmir. Başqa bir kontekstdən yanaşdıqda isə əslində, fəlsəfi inam, həm də inamın elə bir növüdür ki, o, hətta başqa inamların, o cümlədən suala sığmayan anlayışların, etiqadda gizlənmiş sirlərin özünü də sualın predmetinə çevirməkdə əbədi cəhdədir.

Bu kimi həqiqət də inkaredilməzdir ki, fəlsəfə tarixində “bir vaxtlar etika və dini əxlaq hökmranlıq edirdi, bu səbəbdən də filosoflar Kosmos və Mütləqin əbədi ədaləti barədə mühakimələr yürüdükdülər. Sonra fizika, biologiya, iqtisadiyyat hökmranlıq etməyə başladı və təbii olaraq “pozitiv fəlsəfə” meydana çıxdı [5, 62]. Bertrand Rassel qeyd edirdi ki, “elm bizim bildiklərimiz, fəlsəfə isə bilmədiklərimizdir” [6, s. 152]. Tofler isə hesab edir ki, “biz hazırda belə bir dövrə daxil oluruq ki, burada bilik güc, əxlaq və varidat (iqtisadiyyat) üzərində üstünlük saxlayacaqdır” [5, s. 62]. Lakin məsələ ondadır ki, “heç də hər bilik istənilən iyerarxiyanın dəyişkənliyini izah etmək iqtidarında deyildir” [5, s. 62]. Yaxud filosof üçün bu da fundamental

görüştür ki, “biliyin dominantlığı hələ fəlsəfənin aktuallığı demək deyildir” [5, s. 62]. Yaxud biz görürük ki, bilik artdıqca dünyada şərin miqyası azalmaq əvəzinə artır. Bu, paradoksdur! Başqa sözlə desək, fəlsəfi inam inamın elə bir formasıdır ki, daim özünü biliklə bərabər, bilikdənəknar sualların da fəvqündə, idraki axtarışda göstərir. Ona görə də fəlsəfi inamın əgər idraki cəhətdən riskli cəhdləri olmasaydı, ola bilsin ki, fəlsəfi refleksiyanın digər dünyagörüşlərdən, fənlərdən heç bir fərqi də olmazdı: fəlsəfi inam ya tamamilə rəşionalizmin, hansısa anlamda seçilmiş statusda, ola bilsin ki elmin, yaxud da dinin və ya teologiyanın xidmətçiliyindən də başqa bir şey olmazdı. Hansı ki, tarix buna az şahidlik etməmişdir. Ancaq biz qəbul etsək də, etməsək də, başqa bir paradoks da vardır: din və elmin fəlsəfi inama qarşı tarixi inamsızlığını, etimadsızlığını təfsir edərkən K.Yaspers qeyd edirdi ki, hər iki sahənin təmsilçisindən həyatda nədən çıxış etməli və nəyə doğru getməli olduğumuzu soruşsaq, dindar deyəcəkdir ki, vəhyə inamdan, çünki ondan kənar – yalnız nihilizm vardır; elmi təmsil edənlərin fikrincə, ağıldan, elmdən kənar yalnız illüziya vardır və israr edəcəklər ki, haçansa fəlsəfə elmlərə doğru yol idi. İndi isə o, teologiyanın qulluqçusu ola bilər [3, s. 583]. Hər iki münasibətdən görünür ki, əsl həqiqətdə bu kimi yanaşmalar, bir növ, şablonlaşdırmaadır. Yaxud fəlsəfənin üç min illik mövcudluğu bu fikirlərin nə qədər yanlış olduğunu sübut etməkdədir. K.Yaspersin təbirincə desək, “tələsik çıxarılmış hər iki alternativ – vəhyə inam və ya nihilizm, total elm və ya illüziya – Tanrının bəxş etdiyi məsuliyyətdən insanı məhrum etmək və təbəçiliyə gətirmək, qəlbləri qorxutmaq üçün döyüş vasitələri kimi istifadə olunurlar” [3, s. 584]. Bu, “döyüş vasitələrinin” tüğyanı kontekstində isə ünsiyyət və dialoq fəlsəfəsi sanki qeyb olur.

Göründüyü kimi, fəlsəfə bu kimi məsələlərdə hansısa şablonlaşdırma cəhdlərinə qətiyyəən sığa bilməzdi, bu isə fəlsəfənin, fəlsəfi həqiqətin əbədi üstünlüyü kimi qeyd olunur. Fəlsəfə və dinin qarşılıqlı təfsirindən çıxış edərkən K.Yaspers yazırdı: “Əbədi dini həqiqət barədə danışmayacağam. Fəlsəfi həqiqətsə, öz mülkiyyəti kimi heç kəsin iddia edə bilməyəcəyi, amma hər halda hər bir filosofluq edənə vacib olan və həqiqətən, filosofluq edilən hər yerdə olan “philosophia perennis”-dur (latıncadan tərcümədə “əbədi fəlsəfə” deməkdir – Ş.Z.)” [3, s. 636]. Lakin bütün bu kimi mülahizələr din və fəlsəfənin həm də hansısa məqamlarda ortaq başlanğıc uğrunda mübarizədə olmaları kimi tarixdən bəlli olan mülahizələri də silə bilmir. Məsələn, neotomistlər israrla sübut etməyə çalışırlar ki, teologiya da, fəlsəfə də, elm də, eyni məqsədə – Allahın dərkinə xidmət edir. Onların hər biri Allahın dərkinə aparan müxtəlif yoldur [7, s. 347]. Din və fəlsəfənin qarşılıqlı münasibətindən, tarix və varlıq uğrunda izahetmədəki əbədi mübarizəsindən çıxış edərək Yaspers yazırdı: “onların hər ikisi özünü tarixin qiyafəsi, eyni zamanda, bu həqiqəti həm gizlədən, həm də bildirən əbədi həqiqətə münasibətdə qəbul edirlər” [3, s. 636]. Bu fundamental mülahizə, heç şübhəsiz, tarixi situasiyadan çıxış edir və tarixi prosesdə həqiqəti aydınlığı ilə ifadə etmək üçün çox anlaşılan izahetmə kimi də qəbul edilə bilər. Fəlsəfi həqiqətin gücü və sarsılmaz nüfuzu ondadır ki, o, həm elmdən, həm də dindən hansısa məqamlarda həssaslıqla ayrılı bilir, hətta bəzi məqamlarda belə ayrılımadan

sübut edə bilir ki, fəlsəfə bir qayda olaraq, etiqad xarakteri alan müddəalarda yox, bütövlükdə həyata nüfuz edən (onu canlı və mənalı Ş. Z.), həyat edən əlaqələrdə cəmlənir [3, s. 586]. Fəlsəfə heç zaman predmetini, digər sahələrdən fərqli olaraq predmetə – suala, fəlsəfənin kateqorial aparatına gəlmədiyi üçün “**boş və mənasız**” hesab edərək inkar etmir. Əksinə, hətta inkar edərkən belə, başqa bir fəlsəfi cərəyanla aydınlaşmaya – həqiqətin ortaya çıxarılması üçün qarşıdurmaya, yeni, əvvəllər məlum olmayan, situasiyalar yaradan prosesə - cəlb olunur. (Məsələn, materialistlər və idealistlər, ateistlər və teistlər, pragmatistlər və ekzistensialistlər, tomistlər və neotomistlər və b. olduğu kimi). Praktik müasir vəziyyətə müraciət edək.

Müasir sivilizasiya mənzərəsinin biz praktik mozaikasını təsvir etmək istəyərkən görürük ki, dünya dinlərinin yaranması və onların vahid ideologiyaya çevrilməsi insanlararası münasibətlərdə yeni-yeni ziddiyyətlərə, çəkişmələrə görünməmiş imkanlar yaratmışdır. Tarixi dinamikaya nəzər etdikdə aydın olur ki, dünya dinlərinin formalaşması ilə insanlararası münasibətlərdə mürəkkəbləşmə, qarşılıqlı mübarizə özünü daha geniş şəkildə göstərmişdir. İlk dövrlərdə insan ruhunu əzab-əziyyətdən xilas etmək, insanın fiziki dünyada təzadlı həyatına “sakitlik” və stabillik gətirmək, axirət inamını formalaşdırmaq, təsdiqləmək, insanı təbiətlə harmoniyada yaşamaq kimi humanizm prinsipləri ilə “**silahləndirən**” dinlərin sonradan siyasiləşdirilməsi tarixi prosesi daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Yer üzündə əhalinin artımı, iqtisadiyyatın genişlənməsi bu mübarizələrdə yeni ideoloji və dini-siyasi mərkəzlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Yaranmış yeni şəraitdə bu siyasi-ideoloji-dini mərkəzlər və onlara söykənərək öz nüfuzlarını möhkəmləndirməyə çalışan sivilizasiyalar, dövlətlər, cəmiyyətlər, fərdlər artıq dünyada təkə yaşamaq – qida, qənimət, var-dövlət, yeni münbit torpaqlar əldə etmək və s. kimi maddi hədəflər uğrunda deyil, ideya və ideologiyalar, müqəddəs hesab etdikləri mənəvi dayaqlar naminə də canlarından keçməyə hazır idilər. Nəzəri cəhətdən yanaşdıqda isə əslində, bu, tarixin yeni bir mərhələsi – sivilizasiyalılıq, dini sivilizasiyalılıq mərhələsi idi, hansı ki, bu problemlər bu gün də aktuallıq kəsb edir.

Monoteist dinlərin – İudaizm, Xristianlıq, xüsusilə İslamın meydana gəlməsindən sonra din barədə nəzəri məsələlərin izahına, dini dünyagörüşün və ümumiyyətlə, din-cəmiyyət, din-elm, din-fəlsəfə, din-insan, din-kainat, din-metafizik aləm və s. anlayışların qarşılıqlı təsvirinə, şərhinə minlərlə külliyyat, izah, şərh, elmi-fəlsəfi traktat, fəlsəfi ontologiya həsr olunmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində dini varlığın fəvqünə qaldırılanlar da olmuşdur, indi də vardır, onu elmin, maarifin, bir sözlə, mədəniyyətin, sivilizasiyanın düşməni kimi göstərənələr də olmuşdur, indi də vardır. Hətta paradoksal olsa da, zaman və məkan konteksti nəzərə alınarsa, bütün bu insani mövqeləri, fəlsəfi baxımdan varlığın realizə prosesi kimi qəbul edərək təbii saymaq da olar, saymamaq da. Hər halda, bu, inkar edə bilməyəcəyimiz tarixdir, K. Yaspersin “varlığın açılması” prosesini şərtləndirən hadisə kimi izah etdiyi tarix; dinin və fəlsəfənin əbədi ittifaqda, bəzən də toqquşmalarda olduğu tarix. Dünyada baş verən proseslər göstərir ki, hətta tarixən necə qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq, müasir dövrdə də din cəmiyyəti qurmağa

xidmət etdiyi qədər onu dağıtmağa da mənbə olacaq bir qüvvəni özündə saxlamaqdadır! (Əsl həqiqətdə isə bu ifrat maraqların və yanaşmaların nəticəsidir). Bu isə bilavasitə fəlsəfinin problemi. Ona görə problem mövcuddursa, onun izahından bəhs etmək aktual və vacibdir.

Elm və texnologiyanın, informasiya kommunikasiya əlaqələrinin pik dövrü kimi xarakterizə edildiyi XXI əsrdə dinin yenidən aktuallaşması bu anlayışa, demək olar ki, dünya miqyasında marağın artması ilə xarakterizə olunur. Paradoks ondadır ki, tarixin ziqzaqlı dinamikasında insanın mənəvi aləmini sarsıdan ən müxtəlif proseslərin baş verməsi - müharibə, terror, aclıq və yoxsulluq, ekoloji böhranlar, ən müxtəlif xəstəliklər və s. kontekstində dinin humanist prinsipləri ilə bərabər elmin, yeni yaranan texnologiyaların yüksək həddə qədər inkişafı belə, hətta yeni yaranmaqda olan insan tipinin, müasir “yeni ağıllı insanın” ruhi-mənəvi aləminə sakitlik, harmoniya, sevinc, bütövlükdə insanlığın həyatına əmin-amanlıq gətirə bilmir; bu və bu kimi silsilə problemlər kontekstində, insanlararası münasibətlərdə ən ifrat qütübləşmələr yaranır, radikalizm, irqçilik, etnik, dini, məzhəbi və s. münaqişələr sürətlə genişlənir; başqalarının etiqadını inkar üzərində dinlər aktuallaşır, yaxud qərəzli maraqlar istiqamətində aktuallaşdırılır.

Ən problemlə cəhət ondadır ki, belə problemlər fəlsəfə önə çıxmaq istərkən paradoks alınır: onlar – həm din, həm də elm və hətta siyasət tərəfdarları “hörmətə layiq ənənələr çərçivəsində yol göstərmək istəyən fəlsəfəçiləri, ardıcıl surətdə məzkur alternativlərdən çıxış edərək, ya nihilist, ya da ki illüziyaya mübtəla şəxslər sayırlar” [3, s. 584]. Bu miskin və şər saçan, həyatdan küskün düşmüş obraza uyğun gəlməyəndə isə filosofları “yarımçılıqda, ardıcıl olmamaqda, mənasız maarifçilikdə həyata yad olmaqda qınayırlar, özü də bütün bu qınaqlar həm vəhyə inamın barışmaz tərəfdarları, həm də xurafata çevrilmiş elm havadarları tərəfindən edilir” [3, s. 584] Bu faktır və ya fəlsəfəyə qarşı aparılan ədalətsiz mübarizədir. Lakin müdriklər anlayır ki, hər hansı formal yanaşmalardan asılı olmayaraq, fəlsəfədən üz döndərmək qətiyyəni işə yaramaz. Bütövlükdə, bəşəriyyətin tarixi sübut etmişdir ki, “fəlsəfə – insan həyatının möcüzəsi, qeyri-adi konsolidasiya qüvvəsinə malik bir sənətdir; o, intellektual fəaliyyəti tənzimləyir, həyata prinsip, qanun, normalar sistemi verməklə ona bir harmoniya gətirir... Fəlsəfinin möcüzəsi – ruhun, zəkanın rəsonal fəaliyyətin möcüzəsidir” [8, s. 12]. O, Yer üzündə davamlı mövcudluğun, inkişafın hərəkətverici qüvvəsi, oriyentasiyasıdır. Burada elmə, rəsonallığa, empirizmə, pragmatizmə, pozitivizm və ateizmə yer olduğu kimi, irrəsonal anlayışa, transdendensiyaya, metafizik aləmə, dinə, ən müxtəlif dünyagörüşlərə də yer vardır. Başqa sözlə, əgər söhbət “*Varlığın açılması*” prosesindən gedirsə, burada baş verən hər hansı ontoloji, qnoseoloji və ya antropoloji variativlik inkar və ya qütüblülük kimi deyil, prosesin vacib hərəkətverici qüvvəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Məsələ ondadır ki, ayrı-ayrılıqda elm, teoloji, ateistik, pragmatik, pozitivist, aqnostik və s. yanaşmalardan fərqli olaraq, bütövlükdə filosofluqda, yaxud fəlsəfəçilikdə əksər məqamlarda elə bir qüvvə - “hər şeyi özündə ehtiva etməyə” yönəlmiş bir ortaq məxrəc vardır – gizlənməmişdir və o, bütün bu proseslərin ontoloji,

antropoloji, psixoloji, və s. laylarından bəhs etməklə daim onları uzlaşdırmağa çalışmaqdadır. Hələ orta əsrlərdə “Petrirka deyirdi ki, fəlsəfəni elmə müncər etmək “ağanı nökrə tabe etdirmək” kimi bir şeydir. İmperator M.Avrelı yazırdı ki, insan unutqan məxluqdur, fəlsəfə onun başı üstündə duraraq onu daim özü olmağı – insan olduğunu unutmamağı xatırladan bir sənətdir” [8, s. 14]. Başqa bir kontekstdən baxdıqda isə fəlsəfəçiyə o həqiqət də məlumdur ki, filosofun **“mən niyə mövcudam?”**, **“nə üçün?”**, **“şüur nədir?”** və s. sualı qədər “dinin nə olması məsələsi” də idrakın ən aktual problemi kimi öz möcüzəsini saxlamaqdadır. Ekzistensial fəlsəfənin meydana çıxma səbəbləri də məhz bu kimi problemlərin həlli, daha doğrusu, onlara cavab axtarmaq baxımından çox aktual hesab edilməkdədir. XX əsr Qərb fəlsəfəsində baş verən ecazkar refleksiya və fəlsəfi impulsları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, dünyanı izah edərkən “Öz fəlsəfi arqumentasiyalarında neopozitivistlər harada dayanır və nəyi unudurlarsa, ekzistensialistlər oradan başlayır və onların cavabsız qoyduqları problemləri” [7, s. 285] qabartmaqla müasir dünyada insanın daxili aləminə, onun dünyagörüşündəki, oriyentasiyasındakı sapmalara, dini təfəkküründən tutmuş, elmi əqidəsinə kimi ən müxtəlif sferalara nüfuz etməklə **“insanı xilas etmək”** istəyirlər. Bu baxımdan alman filosofu K.Yaspersin din, kommunikasiya və ünsiyyət fəlsəfəsi, ümumiyyətlə, filosofun dünya, din, varlıq, tarixi transdensiya haqqındakı orijinal fikirləri, mülahizələri bizim üçün də son dərəcə cəlbedici qüvvəsini, həyati əhəmiyyətli qüvvəsini daima saxlamaqdadır. Müasir epoxanın paradoksallığı ondadır ki, digər kontekstdən, məhz, həqiqi mənəvi tələbat kimi dinlərin aktuallaşmasına da yenidən mənəvi tələbatlar yaranmışdır; həm də kimlər üçünə bu boşluqda maraqlara, ən müxtəlif radikallıqla xidmət edən ideoloji yeni “tələbatlar” yaranmışdır. Bu kimi məsələlər isə göstərir ki, dinin nə olması məsələsi insanın, “varlığın açılması” məsələsi qədər fundamental bir problemdir, zira fəlsəfə ona biganə qala bilməz.

Yuxarıda toxunulan problemdən çıxış edərək qeyd edək ki, bu problemlər, heç şübhəsiz, fəlsəfəni düşündürən, həm də müasir reallıqda ona tələbatı son dərəcə artıran məsələlərdəndir. Belə bir şəraitdə dünyada ziddiyyətlərin tüğyanı kontekstində dinlərə, xüsusilə, İslam dininə qarşı aparılan mübarizələr fonunda etiqad prinsiplərinə olan mənəvi tələbatlar və s. din barədə sualları yenidən aktual etməkdədir. Xüsusilə, İslami monoteizminin başqa dünya dinlərinə nisbətən yenidən hər iki mənada aktuallaşması “dinin nə olması məsələsini” nəzəri baxımdan yeni sual kimi ortaya qoyur; bu tarixi fenomenin izahını yenidən aktuallaşdırır. Başqa sözlə, ateizmin, praqmatizmin, pozitivizmin və hətta dinə daha **“doğma”** olan həyat fəlsəfəsinin, (Nitsşe fəlsəfəsi – “həyat fəlsəfəsindən” çıxış etsə də, dinin əsaslarını darmadağın etmək üzərində qurulmuşdur – əslində, dini xurafatın) ekzistensializmin və s. cərəyanların bütövlükdə **“uğurları”** fonunda din məsələsi tarixən olduğu kimi, yenə də cəmiyyətdə öz aktuallığını, bəzi hallarda hətta önşərtliliyini qorumaqdadır. Bu isə “din”, deməli, ekzistensiya, kommunikasiya və dialoq fenomeninin Şərq, o cümlədən Qərb təfəkkürü üçün ortaq bir araşdırma predmeti olmaqla yanaşı, onun ən müxtəlif incəliklə, yeni yanaşma üsulları ilə,

multidissiplinar, hermenevtik və s. kontekstdən “dialoq fəlsəfəsi” müstəvisində predmet kimi araşdırılmasını tələb etməkdədir.

Bütün bunlarla yanaşı, unutmamalıyıq ki, fəlsəfənin, biliyin, dinin, elmin dünyada işi və vəzifəsi insana, insanlığa, bəşəriyyətə humanizmə xidmətdən kənar dərk edilə bilməz. Əks təqdirdə, onlar daima kimlər üçünsə əbədi “bütə” çevrilərək, insanı insandan kənar bir varlıq kimi təfsir etməyə yönəldiləcəkdir; bu “təfsirlər” insanı həmişə təqib etməklə onu şizoid halına salacaq, fərdin və cəmiyyətin “özləşmə” problemini daha da dərinləşdirəcəkdir. Zira tarix buna az şahidlik etməmişdir. Ona görə də bu sahələrin və həyatı həyat etməyə, insanı dünyada mənalandırmağa çalışan ən müxtəlif digər elmi və humanitar tədqiqat sahələrinin heç birini *dialoq fəlsəfəsindən* kənarında dərk etmək mümkün deyildir. Unutmamalıyıq ki, “başı üzərində” dayanmış insanı özünün normal halına – ayaqları üstünə qaytarmaq üçün ortaq bir yol varsa, bu yol fəlsəfi təfəkkürə dönüşdən, humanizm və dialoji idraka apelyasiyadan keçir.

Ümidverici məqamlardan biri odur ki, ölkəmiz bütün bu kimi bəşəri keyfiyyətlərin həyata keçirilməsi – humanizmin təbliği və dialoq fəlsəfəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində dünyada çox geniş, hətta deyərdim ki, müqəddəs və son dərəcə həyatı əhəmiyyətli işlər aparır: tarixin müasir çağırışlarına humanizm fəlsəfəsindən çıxış edərək müsbət reaksiyalar verir. Bu ilin oktyabr ayının 25-26-da Bakıda keçirilən VI Beynəlxalq Humanitar Forumunun mövzusunun “Yeni dünya və yeni insan formalaşdırmaq: yaradıcılıq və insan inkişafı” kimi təsbit edilməsi və onun iştirakçılarının geniş miqyası göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasının humanitar sahədə dünyada apardığı möhtəşəm işlər artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Bu sahəyə diqqət artır, mədəniyyətlər, sivilizasiyalar, dinlər arasında baş verən dialoqlar daha da genişlənməklə insan inkişafına öz töhfələrini verir. VI Beynəlxalq Humanitar Forumun açılış nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Humanitar məsələlərin müzakirəsi çox önəmlidir. Çünki biz müasir dünyada bu sahədə həm nailiyyətləri, həm də problemləri görürük. Azərbaycan bu sahəyə çox böyük önəm verən ölkələrdən biridir. Ölkəmizdə humanitar əməkdaşlığa dair bir çox mötəbər beynəlxalq tədbirlər keçirilmişdir. Onların arasında BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumunu xüsusilə qeyd etmək istərdim. Bu, çox önəmli beynəlxalq tədbirdir. Eyni zamanda, Bakıda dünya dinləri liderlərinin Zirvə görüşü keçirilmişdir. Dörd dəfə Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir. Altıncı dəfə Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun keçirilməsi onu göstərir ki, doğrudan da Azərbaycan beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın dərinləşməsi üçün çox önəmli ölkəyə çevrilmişdir” [9].

Daha sonra Azərbaycanın dövlət başçısı ölkəmizin həyata keçirdiyi dünya miqyaslı platformaların beynəlxalq əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: “Bu il biz “Bakı Prosesi”nin 10 illiyini qeyd edirik. “Bakı Prosesi” beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, o cümlədən BMT bu prosesə çox yüksək qiymət verir. Bizim təşəbbüsümüzlə 10 il bundan əvvəl Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına biz İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərini də dəvət etdik. Beləliklə,

ilk dəfə olaraq 100-dən çox ölkənin nümayəndələri - müsəlman aləmini və Avropanı təmsil edən vəzifəli şəxslər bir araya gələrək humanitar məsələləri, mədəniyyət əlaqələrini, dinlərarası münasibətləri müzakirə etmişlər” [9].

Sonda bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır: Bir çox dünya alimlərinin, siyasətçilərinin, elm və din xadimlərinin, ziyalıların dənə-dənə qeyd etdikləri kimi, hazırda Azərbaycanın paytaxtı, həqiqətən də, sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin dialoqu üçün ən stabil və məhsuldar ideyaverici “dialoq platformasına” – əlverişli məkana çevrilmişdir. Bütün bunlar isə ölkəmizin siyasi rəhbərliyinin, Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın və Heydər Əliyev Fondunun çoxsahəli, məhsuldar fəaliyyəti, gərgin əməyi, yaradıcı ideyaları, rəşadət və pragmatik siyasəti nəticəsində mümkün olmuşdur və yalnız bir ülvü məqsədə xidmət edir: dünyada sülh və əmin-amanlıq bərqərar olsun, bilik, fəlsəfə və din, sözün həqiqi mənasında, humanizmin, dialoq fəlsəfəsinin müdafiəçisinə çevrilsin, multikulturalizm, tolerantlıq bütün dünyada insanın inkişafına xidmət etsin, Yer üzündə hər bir insanın, hər bir cəmiyyətin ruhuna hakim olsun, kommunikasiyanın, dialoq mədəniyyətinin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etsin!!! Bütün bu strategiya Ulu Öndər Heydər Əliyevin bizə tövsiyəsi idi: bu amala xidmət etmək hər birimizin vəzifəsidir, borcudur!

ƏDƏBİYYAT

1. Печчеи А. Человеческие качества. М.: 1980, 302 с.
2. Современная буржуазная философия и религия. Под. Ред. А. С. Богомолова. М.: Политиздат, 1977. 376 с.
3. Ясперс К. “Тарихin mənası və təyinatı”. Bakı: “Zəkioglu”, 2008, 764 s.
4. Hüseynov S. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı “Adiloğlu” nəşriyyatı – 2003, 264 s.
5. Məmmədşad İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı: “Təknur”, 2012, 216 s.
6. Bertran Rassel. Fəlsəfənin problemləri. Bakı: “Qanun”, 2017, 168 s.
7. İsmayılov F. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild. Bakı: 2011, 576 s.
8. İsmayılov F. Müqəddəs od yaxud fəlsəfənin fəlsəfəsi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 544 s.
9. <https://president.az/articles/30430>
10. Zeynalov Ş. “Dialoq fəlsəfəsi” Bakı: “Avropa”, 2017, 304 s.

Шолят Зейналов

**ФИЛОСОФИЯ И ЗНАНИЯ КАК ДВИЖУЩАЯ СИЛА
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА**

РЕЗЮМЕ

XXI век затрагивает самый важный вопрос в мире: либо изменение, либо продолжение катастрофы цивилизации: хотя каждая из долгосрочных целей устойчивого развития ООН звучит как призыв времени, жаль, что во многих случаях, это невозможно в мире из-за разных «интересов». Все это показывает, что не только в институциональном аспекте говорить об устойчивом развитии является лишь частью работы; процесс показывает, что, пока современный человек нигилист в философии, его мировоззрение не выйдет из пределов предрассудков и негативных склонностей, не уменьшит его трагедию. Философия и религия, философия и жизнь, счастье и процветание, вопрос о вечном мире и безопасности в мире неотложен на всех этапах цивилизации, но его решение исторически было проблемой. Автор указывает, что в контексте всех этих проблем необходима возможность перехода людей в философию, экзистенциализм, веру и философию диалога. В противном случае «катастрофа непреодолима».

Sholat Zeynalov

**PHILOSOPHY AND KNOWLEDGE AS THE DRIVING FORCES OF
SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT**

SUMMARY

The 21st century touches on the most important issue in the world: either the change or the continuation of the catastrophe of civilization: although each of the long-term goals of sustainable development of the UN sounds like a call for time, it is unfortunate that in many cases, this is impossible in the world because of different “interests”. All this shows that not only in the institutional aspect of talking about sustainable development is only part of the work; the process shows that, as long as the modern person is a nihilist in philosophy, his worldview will not come out of the limits of prejudices and negative inclinations, will not diminish his tragedy. Philosophy and religion, philosophy and life, happiness and prosperity, the question of eternal peace and security in the world is not urgent at all stages of civilization, but its solution has historically been a problem. The author points out that, in the context of all these problems, the possibility of people’s transition to philosophy, existentialism, faith and the philosophy of dialogue is necessary. Otherwise, the “catastrophe is insurmountable”.